

Ómagyar áldozó helyek emléke földrajzi neveinkben

Évtizedek óta járok a pogánykori áldozó helyek nyomában. Vázlatosan bemutatom, amit leltem. A helyek településtörténeti vonatkozásaival most nem foglalkozom. Annyit jegyzek csak meg, hogy az általam áldozó helyeknek tartottak közül feltűnően sok található a Nyék és a Magyar törzs vélt szálláshelyein.

1. Diószegi: A pogány m.-k hitvilága, Pais: A m. ősvallás nyelvi emlékeiből, Dömötör Tekla: A m. nép hiedelemvilága c. művekből képet nyerhetünk a kereszténység előtti vallási képzetekről. Ez a vallás természetesen nem volt egységes, ahogyan a honfoglaló magyarság népi összetétele sem. Különböző korok és népek hitvilága elegyedett benne. A fővonal, a samanizmus mellett megtaláljuk az animizmus, fétisizmus, totemizmus nyomait, a természeti ember egységbenlátásból fakadó varázslatait és nem utolsósorban a természeti népekre jellemző hitet egy égi szellemben. Isten szavunk jobb megértéséhez érdemes Pais nyomán idézni Munkácsi: a vogul nép ősi hitvilága c. munkájából: "A vogul hitrege főbb alakjai közt első az égatya: Numi-Tärem, a mennyekben trónoló, mindenható ősiszten, alkotója a világnak, s mindannak, a mi benne jó, élet és halál ura, ki kegyesen viseli gondját teremtményeinek, de nem hagy megtorlatlanul bünt és igazságtalanságot. Mindnyájan - ember, állat éppúgy, mint a szolgálatában álló isteni lények serege - az ő gyermekei vagyunk s ő a mi kedves atyánk, apuskánk (Pais i.m. 285).

Előre kell még bocsátanom azt is, miként látom a pogányságbeli emlékek, szokások fennmaradásának lehetőségét. Sokszor találkoztam ui. olyan vélakedéssel, amilyent újabban Ungár Náttyás és Szabolcs Ottó így fogalmazott meg: "A keresztény papok a pogány vallásnak még az emlékét is igyekeztek kiirtani." (Mo.Tört., 1965.) Ezzel szemben az én véleményem is az, amit a vallási néprajz kiválósága, Bálint S. így fogalmazott meg: "Ismeretes, hogy az Anyaszentegyház a megkeresztelt népek ősi hagyományait körültekintő okossággal és mértéktartással nem irtotta ki..., hanem átalakította, megszentelte... Ez igen ér-

dekes és sok tekintetben még tisztázatlan jelenség az európai, de főképpen a m. szellem történetében". (Népünk ünnepei.) A nyelvi anyagnál maradvány, ezért kerülhettek be a pogány vallás szó-készletéből a keresztény vallásba olyan lényeges szavak, mint Isten, egy (az egyház szóban), lélek, ördög, boldog, áld, áldoz, révül, imád.

2. Keveset tudunk azonban a pogány áldozó helyekről. Itt az ideje, hogy új szempontok felvetésével és az összefüggések módszerével, felhasználva az eddig megjelent földrajzi névgyűjtések anyagát, ezen a téren is tovább lépjünk. - Dömötör Tekla idézett munkájában (197.1.) felvázolja, hol keresték eddig ősi kultuszhelyeinket. Kezdi Ipolyival, aki ilyeneknek tartotta pl. a következő neveket: Bálványos, Áldomás, Tűzhalom, Pogányvár, Tündérvár. Mások gyanúba fogták az Ördög-előtagú helyneveket, a boszorkány találkozóhelyeket, a természeti helyeket (hegyek, források, sziklák, erdők). A rövid összefoglalást így fejezi be: "A neves búcsújáráshelyek, kegytemplomok nemegyszer a hegyvidék és a síkság találkozásánál találhatók, ahol a sziklák közül kibuggyanó forrásoknál néha már az ókor óta szentélyek lehettek."

Nézzük most a kérdést az újabban összegyűjtött földrajzi nevek tükrében. Pais Dezső megfektetése óta tudjuk, hogy a "silva igfon", olv. igyfon mai nyelven szent sűrű. Ilyenek emlékét őrizi Zalában Pölöskén a Szent sűrű, Türrén Pogán sűrű /Tolnában Kocsolán Pogány sűrű/ Somogyban Csokonyavisontán Isten reköttye /Komárom m.-ben Csatkán Pogány berek./ Áldozó kövek helynévi emléke a Sopron megyei Hegykő helységnevén, 1262: Igku, olv. igykű (FNESz.), a bakonybéli Kerteskö, 1230 k.: Kerteskw, olv. kerteskű. Anonymus említi a hegyek, dombok tetején való áldozást. Áldozó helyneveink sok maradt fenn. Ipolyival úgy gondolom, hogy ebben a sorban nemcsak a Pogánydomb elnevezések tartoznak bele, hanem a Pogányvárak jórésze is. Ezek kerített áldozó helyek lehettek, hiszen körülöttük csak nagyritkán mutatkoznak erősítésre utaló nyomok. Németh Péter nyíregyházi múzeumigazgató és régész színes kiegészítése szerint a Pogányváraknál korábbi földvárak nyomai fedezhetők fel. - Következnek az adatok. Zalában van Bődén Pogán-vár, Dióskálon Pogány-vár, Pusztamagyaródon

Isten dombja, Oltárcon Isten dombja. Tolnában Mislán Áldomás-hegy /Az áldomás R. 'áldozás' jelentését vélem benne./, Kiszékelyen kettő is: Áldozó vagy Áldozó-hegy és Áldozó-hegytető, Kocsolán Pogány-hegy, Regölyön Pogánydomb, Szakályon Pogány-vár /ez egyébként sík helyen/, Gyulajon Pogányvár. Somogyban Cserénfán Isten-domb, Varáslón Isten dombgya, Somogyacsán Pogánydomb. Hevesben Feldebrőn Istenhegy, azonkívül Áldozó domb és völgy neveként, valamint uo. Áldozó-kút F., Bodonyban Áldozat-tető, Bálapátfalván szintén Áldozat-tető és külön Áldozó. Veszprém m.-ben Kapolcson Áldozó. Következnek az áldó-kutak. Az OKlSz. a XII-XV.-ig terjedő századokból közöl adatokat. Pais bizonyítás szerint ezeknél a forrásoknál a pogány ősök áldoztak. Mint tüstént látni fogjuk, a helynévgyűjtésekben ritkán bukkannak elő, egyelőre Heves, Vas és Veszprém megyék földrajzi nevei közt találtam néhányat. Hevesben Feldebrőn Áldozó-kút F., Parádsasváron Áldozói forrás, Bodonyban Áldozó-kútja F. (Pestynél és a kataszteri térképen ez még Áldozókút) Vasban Celldömölkön Áldó-kút F., Veszprém m.-ben Várkeszőn Áldozó-kút F., Magyargencsen Áldozó-kút. A gyér előfordulás magyarázatát abban keresem, hogy az áldozó források neve a pogány áldozási funkció megszűnésével az első keresztény századokban megváltozott: Szentkút, Istenkút, és Pogánykút lett belőlük, és ezen a neveken maradtak fenn napjainkig.

3. A FNEsz. a Mátraverebély mellett fekvő Szentkút búcsújáróhely nevét azzal magyarázza, hogy az itteni forrás vizének a néphit gyógyító, csodás dolgokat tulajdonít. A forrásra az első adat 1290/1324: "ad fontem Wereb". A szótár összehasonlításként utal a burgenlandi (Vas m-i) Szentkút helység nevére 1339-ből, valamint a németországi Heilbronnra. - Vajkai Aurél az Ethnográfiaiban fejti ki véleményét a búcsújáró helyekről és a szentkutakról (Ethn.LI.), Manga János ugyanabban a folyóiratban (Ethn.LXXIII.) és a Néprajzi Lexikonban. Mindketten egyetértenek abban, hogy a búcsújáróhelynek Mo.-n fontos két tényezője a csodálatos Mária-kép vagy szobor és a forrás. Manga ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az ún. Szentkutakhoz fűződő hiedelmekben a régi vízkultuszok nyomait is megtaláljuk. Továbbá Manga sze-

rint a kegyhelyek újabb kori szaporodásában szerepe van a XVII-XVIII. sz. fordulóján fellépő járványoknak, éhínségnek. Mások (pl. Mikesy Sándor, Bálint Sándor) inkább a barokk kor nekilendülő Mária-kultuszának tudják be, hogy a legtöbb ma is híres búcsújáró helyünk szerintük abban az időben veszi eredetét. Az eredet helyett azonban véleményem szerint a helyek többségénél felújításról, új építésekről és fellendülésről beszélhetünk. Hiszen nemcsak Mátraverébély történetében, hanem a Vas megyei Szentkút helység, Bakonybél, Bodajk, Jásd, Búcsúszentlászló, Csíksomlyó, Máriagyúd, a Pozsony megyei Mária-völgy, Bélapátfalva stb. esetében is a zarándoklatok jóval a török idők előtt már folytak (Vö.Kat.Lex.). Jásddal, Bodajkkal és Csatkával kapcsolatban ezt Vajkai is feltételezi.

Az ismertetett vélemények szerint a legtöbb magyarországi kegyhely mellett megtalálható szentkút gyógyítónak vélt hatása miatt kapta a szent jelzőt. Én másként látom. Voltak Szentkút nevű helyeink, korábban Áldókutak és ezek némelyike mellett alakultak ki kegyhelyek, főleg Mária tiszteletére. Az Árpád korban ui. nagyon gyakran a Boldogasszony tiszteletére épültek monostorok, kápolnák, templomok. A pogány áldozások megszűntével nyilván továbbra is eljártak a forrásokhoz a korábban még pogány magyarok, és egykori szenthelyeiket a keresztény szóhasználatnál szentnek nevezték. A forrásvízből nemcsak ivás, hanem gyógyítás céljából is vihettek haza. Ez utóbbiban egyrészt a vízkultusz nyomát látom én is, másrészt azt gondolom, hogy a korábban sámán, magyar nevén táltos és orvos használta forrásnak gyógyerőt tulajdonítottak, hiszen a sámán gyógyított is, mint kései utódai, az újkori táltosok, javasok és tudók, no meg az orvosok.

A mai Mária-búcsújáróhelyek esetében Vajkaitól és Mangától eltérően nem tennék egyenlőségi jelet a kegykép és a forrás köze. A valóságot híven tükrözte az a Rádióban 1991. szeptember 13-án elhangzott riport, amelyben egy verébélyi búcsújárás mozanatait, szövegeit és énekeit mutatta be a riportalany. A Szentkút szerepe mindössze ennyi volt benne, idézem: "Indulás előtt vettünk szentkúti vizet üvegbe, mert otthon sokan azt gondolták, hogy meggyógyulnak tőle". Tapasztalatom szerint a forrásvíz

használatának nincs köze a templomi áhítathoz. A négykötetes KatLex. nem is tartalmaz Szentkút címszót. A tulajdonomban levő, múlt században összeírogatott 800 oldalas népi búcsúvezetői kéziratban nem esik szó Szentkútról. Annál több a kegyképekről. Egy köszöntést idézek, amely jól tükrözi a búcsúsok lelki világát: "Hae ditső sz. képedre tekintek, ezenis örvendezek, mert tudom, hogy mennyei sz. képedet ábrázolja, tudom, hogyte sokkal szebvagy, az angyalok, és szentekországában, hanem mégis oljól esik, nekem, az emberi kezek által készített, sz. képedenis örvendezne, mert karjaidon, látva, a szeléd üdvözétött, eszembe jutatja, hogy az egek honábanis közelvagyhozá, és minden esedezésedet meghalgtja."

4. Térjünk vissza a Szentkút és társai helynevekhez. A megyékről eddig megjelent földrajzi névgyűjteményekben meglepő számban rajzanak elő ilyenek. A felsorolás helyett ezért csak a mennyiségeket jelzem. Zalában van 5 Szentkút és 2 Istenkút, Tolnában 15 Szentkút. A paksi mellett kápolna áll Orvos-kuti kápolna néven. Nem lehetetlen, hogy az orvos szó itt még sámán jelentést őriz. A gyulai Szent-Kut pogány eredetét mutatja a mellette fekvő dülő neve: Pogány templom és Pogányvár. Somogyban 15 Szentkút és 2 Pogánykút fordul elő. A kaposmérői Pogányfórási másik neve itt Javós-fórási. A sámán gyógyító tevékenységének emlékét őrizheti. Heves megyéből eddig 3 Szentkút szerepel a közlésben. Veszprém megyében 7 Szentkút, Vasban 11 Szentkút és 1 Istenkút található. A vasvári Szentkút 1864-ben Pesty gyűjtésében Szentkút sűrű néven fordul elő. Megint egy adalék lehet a Szentkútak pogány eredetéhez. Komárom megyei gyűjtésben 2 Szentkút és 2 Istenkút, Baranyában 17 Szentkút és 2 Istenkút került feljegyzésre.

A Szentkút helyneveknek már maga ez a gyakorisága is világosan mutatja, hogy nem a népi képzelet nevezett ki gyógyhatásúnak ennyi sok forrást, hanem hagyomány megőrizte helyekről van itt szó. Nagy részüknek nincs is más funkciója, mint az egyéb nevűeknek, sok közülük már nem is létezik, csak emléke marad fenn dülőnévben. Továbbá nyelvünkben a szent szó soha nem jelentett gyógyerejűt. - Elgondolkodhatunk azon is, hogy

a tárgyalt többi áldozó hely esetében, mint amilyen például az áldozótető, az áldozó és pogány jelzők használatosak, a forrásoknál viszont ezek kivételnek számítanak. Okát a következőkben látom. Amikor az áldó-kutaknál a pogány áldozások lassanként megszűntek, a forrásra továbbra is szükség volt, az egyéb áldozó helyekre nem. Ezeket a forrásokat ekkor már nem illette meg az áldó jelző, törvények is tiltották az efféle pogánykori cselekményeket. A hely szakrális jellegének emléke azonban megmaradt, vizének gyógyításra való használata is. A több forrástól továbbra is megkülönböztették, mégpedig a kereszténységben a szent helyekre is használt szóval. A jelző tehát ezeket az eredetileg pogány vallási célokra használt helyeket keresztény jellegűre mázolta át.

Említettem már, hogy az áldó-kutak első okleveles adatai a XII-XV. századig fordulnak elő. Ugyanez a helyzet a Szentkutak régi okleveles adatainál is. A legkorábbi a Vas megyei, ma burgenlandi Szentkút helynévre vonatkozik. A szentgotthárdi ciszterci apátság birtokaként szerepel Imre király megerősítő levelében 1198-ban így: "Sacer Fons", mellette kápolna és szőlők. Ugyanez a hely egy másik oklevélben 1255-ben már falu "Szentkút" néven, tehát magyarul. (Urkundenbuch des Burgenlandes. 1955.) A Szentkutak régi okleveles adataival kapcsolatban egy fontos körülményre hívom még fel a figyelmet, amely szintén a Szentkutak pogány eredete felé mutat, és egyúttal rávilágít az ezek némelyike mellett keletkezett búcsújáróhelyek legrégibb rétegére. A honfoglalás utáni századok térítéseiben jelentős szerep jutott Szent Benedek fiainak: a bencéseknek és a cisztercieknek, később a pálosoknak is. Az első bencések természetesen pogányok közé települtek, de a későbbi kirajzások és az utóbb érkező ciszterciek monostorai is pogánylakta helyekre kerültek. Vagy közvetlenül áldó- illetőleg szentkutak mellé, vagy pedig ilyenek a környéken előfordultak. A pannonthalmi apátság közelében is van Szentkút: 1234/1270-ben "Sacer fons" alakban bukkan fel. (Ortvay Mo. régi vizrajza. 1882.) A bakonybéli apátság mellett is találunk Szentkutat és Kertesköt. Magyary-Kossa Gyula szerint az 1164-ben alapított jádsi bencés

monostor temploma mellett egy "szent kút volt, melyhez már valószínűleg abban az időben (de a 13. században bizonyosan) zarándokolni járt a nép" (M. orvosi emlékek III.28). A ciszterci apátságok közül térítés céljából is telepítették a pásztói és a bélháromkúti apátságot. Itt a három forrás neve ma is Szentkút. De a pilisi apátság is pogányok lakta vidéken váltotta fel a már korábban odatelepült bencéseket. A Szentkeresztig húzódó pilisi szurdok elején a csobánkai Szentkutat találjuk, Szentkereszt határában a bővízü Szentkutat, nem messze innen sziklás helyen egy mesterségesen alakított ősi áldozó helyet.

- Meg kell még jegyezni, hogy analógiásan újonnan is támadt Szentkút hely- és helységnév. Ilyen pl. a Félégyháza melletti Szentkút 1800. tájáról és az 1948. körül Fallóskút közelében alakított Szentkút. Mindkét vidék korábban Mátraverebély vonzáskörébe tartozott.

Befejezésül csak annyit: A pontosan helyhez köthető ómagyar áldozó helyeket legbiztosabban a Szentkút helynevek és társaik körében kereshetjük.

A felhasznált névgyűjtemények: Baranya, Heves, Komárom, Somogy, Tolna, Vas Veszprém, Zala megyei földrajzi nevei.

Horpácsi Illés

Helynévgyeztetés a FÜMI-ben

A tanácskozás meghirdetésének programkiírásában az szerepelt, hogy hangsúlyosan az országos földrajzinévgyűjtő akció tanulságai, a gyűjtés helyzete lenne a megbeszélések súlyponti témája, s emellett ki-ki az őt jelenleg leginkább érdeklő problémáról is tarthat előadást. Mostani előadásomat e kettős követelmény kívánalmai szerint terveztem: előadásom témája kapcsolódik az országos helynévgyűjtéshez, de csak érintőlegesen, engem érdekel, mivel több, mint két éve az időm egy jelentős részét leköti, de ezen túl is úgy gondolom, számot tarthat az itt ülők jelentős részének figyelmére, mivel a helynevek tudományos felhasználásának egy fontos feltételére hívja fel a fi-